

СЕМАНТЫЧНЫ ДЫЯПАЗОН СЛОВА *ВЫКШТАЛЦОНЫ* Ў МОЎНАЙ ПРАКТЫЦЫ БЕЛАРУСАЎ

Ключавыя словы: выкшталцоны, слова, значэнне, слоўнік, узус.

Польска-беларускія моўныя дачыненні былі і застаюцца аб'ектам пільнай увагі беларускіх лінгвістаў. Не абмінуў гэтай шматаспектнай праблемы ў сваіх навуковых росшуках і Г.А. Арцямёнак, чые працы найпрост або ўскосна закраналі ў тым ліку і беларуска-польскае лексічнае ўзаемадзеянне на сучасным этапе. Выкарыстанне інавацый польскага паходжання ў канцы XX – пачатку XXI стст. у перыядычных выданнях і літаратурна-мастацкіх тэкстах, а дакладней, задача гэтых моўных сродкаў трактавалася ім як дапамога «запусціць механізм натуральнага лексічнага развіцця, якое доўгія гады штучна стрымлівалася жорсткімі нарматыўнымі рэкамендацыямі» [1, с. 148].

Адной з такіх навацый у беларускай мове сталі словы *выкшталцоны* і *выкшталцонасць*; апошняе, напр., Г.А. Арцямёнак адносіў да структурных калек з польскай мовы [2, с. 73], з чым можна паспрачацца. Мэта прапанаванага артыкула – высветліць семантычны дыяпазон прыметніка *выкшталцоны* ў беларускамоўным узусе (на матэрыяле Беларускага N-корпусу і інтэрнэту).

Лексікаграфічна ў польскай мове ад дзеяслова *wykształcić* (што мае тры значэнні: «1) nadać czemuś jakiś kształt, uformować coś; 2) sprawić, że ktoś nauczy się czegoś, posiadać wiedzę, ukończy szkołę itp.: 3) pobudzić coś do sprawniejszego działania, wyćwiczyć coś») зафіксаваны наступныя дэрываты: дзеепрыметнік (*imiesłów przymiotnikowy bierny*), прыметнік *wykształcony* (*taki, który posiadał szeroką wiedzę, ukończył jakąś szkołę, zwłaszcza wyższą uczelnię*), назоўнікі *wykształcenie* (са значэннямі: 1) *poziom wiedzy nabytej na drodze nauki*; 2) *nabycie jakiejś cechy na drodze ewolucji lub ontogenezy*) і *wykształciuch* (*homo eruditus; intelligent, intelertualista*) [14].

У «Польска-беларускім слоўніку» *wykształcony* перакладаецца як «1. адукаваны; 2. сфарміраваны», а *wykształcenie* як «1. адукацыя, асвета; 2. выхаванне» [8, с. 751]. Ніводны акадэмічны слоўнік беларускай мовы (ні запазычаных слоў, ні арфаграфічны, ні тлумачальны) не фіксуе такіх адзінак, як *выкшталцоны* і *выкшталцонасць*. Між тым больш за чвэрць стагоддзя яны актыўна функцыянуюць у тэкстах перыядычных выданняў, літаратурна-мастацкіх творах, сёціве і адзначаны ў некалькіх аўтарскіх слоўніках. Так, у «Слоўніку новых слоў беларускай мовы» (2009) В.І. Уласевіч, Н.М. Даўгулевіч змешчаны дзеяслоў і прыметнік як запазычаныя адзінкі з адпаведнымі польскім лексемам значэннямі: *выкшталціць* (польск). 'адукаваць, выхаваць, сфарміраваць, развіць'; *выкшталцоны* (польск).

‘адукаваны, выхаваны’, *выкшталцонасць* ‘адукаванасць, выхаванасць’ [9, с. 102]. (Здзіўленне выклікае той факт, што ў пазней выдадзеным тлумачальным слоўніку [5] гэтых жа аўтарак названых вышэй лексем няма.) Адзін з ілюстрацыйных прыкладаў на прыметнік, пададзены ў слоўніку, на нашу думку, не адпавядае яго прапанаванаму значэнню, параўн.: «*Тыя, хто адкрыўся ў пачатку 90-х, пераважна прытрымліваліся традыцыі так званай **выкшталцонай** паэзіі*. ЛіМ. 1998. № 25. С. 6. *Як **выкшталцоны** музыкант, ты віртуозна іграў..* Маладосць. 1998. № 4. С. 133» [9, с. 102]. Ці можа быць «адукаваная» паэзія? Варта згадаць, што такое «неадпаведнае» польскім словам выкарыстанне не раз становілася нарожным каменем для беларускіх філолагаў [4, с. 78]; актыўна абмяркоўвалася ўжыванне слова *выкшталцоны* і ў розных блогах і моўных суполках як спецыялістамі, так і людзьмі далёкімі ад мовазнаўства.

Цікава ў гэтым кантэксце адзначыць, што ў польскай мове існуе 95 сінонімаў, блізказначных слоў і выразаў для слова *wykształcony*, напр.: *z głową, z sensem, błyskotliwy, oświecony, rozsądny, erudycyjny, światowy, myślący, wyedukowany, odcytany, sprytny, lotny, zdolny* і пад., якія падзяляюць паводле значэння на 16 груп [12, 13]. Між тым, як можна меркаваць і па прыведзеных вышэй словах, і па назвах вылучаных груп (напр., *wykształcony*: 1) *w odniesieniu do robienia czegoś z wyobraźnią*, 2) *jako określenie osoby mądrej*, 3) *jako określenie dżentelmena*, 4) *w odniesieniu do człowieka wykształconego*, 5) *odnośnie człowieka rozumnego* і інш. [12]), асноўны крытэрыі іх «аб’яднання» – гэта сема ‘адукаваны’, а значыць, унутрана багаты.

Фактычны матэрыял, выбраны з Беларускага N-корпусу, дазваляе казаць пра расшырэнне значэння польскай лексемы ў беларускім узусе ад ‘адукаваны’ да ‘ўзорны’. У залежнасці ад кантэксту яна набывае шэраг іншых сэнсаў, якія можна было б аб’яднаць семай ‘дасканалы па форме, вонкава прыгожы’, таму, адпаведна, значэннямі (сінонімамі) «беларускага» слова *выкшталцоны* могуць быць: *вытанчаны, рафінаваны, эlegantны, гламурны, выключны, надзвычайны, далікатны, тонкі, зграбны, густоўны, прыгожы, незвычайны* і інш. Нярэдка ж нават кантэксту недастаткова, каб адназначна вытлумачыць сэнс, укладзены беларускім аўтарам у гэту лексему. Для пацвярджэння некалькі прыкладаў на параўнанне: 1) *Браты Лапкевічы былі менш з хутара, больш **выкшталцонныя*** (А. Лойка); 2) ***Выкшталцонасць** дапамагала выбіраць тэксты песень, а густ маскаваў слабіну вакальных даных* (А. Глобус); 3) *З цягам часу ператварыўся Кім Сымонавіч з калекцыянера ў абароцістага і **выкшталцонага** гандляра антыкварыятам* (Т. Сабоцкая); 4) *Наўкола гучала **выкшталцоная** беларуская мова, наведнікі – скрозь літаратары, журналісты, мастакі, музыкі...* (С. Квяткоўскі); 5) ***Выкшталцоны** п’янюга ў Ашмянах разбіраўся ў напоях духмяных: за парфумай, дальбог, зранку бег з усіх ног...* (А. Хадановіч); 6) *Таму Горадня – горад гонару.*

Арыстакратычны, эlegantны й **выкітальцоны**, месцамі цырымонны – і будзьце ласкавыя з гэтым лічыцца (П. Севярынец); 7) Гусоўскі піша шэдэўр на **выкітальцонай** лаціне, што іскрыць беларускасцю (П. Севярынец); 8) Тост за тостам, келіх за келіхам – і застолле пацякло гладка, без мігу прыкрага маўчання, – кожны, асабліва мужчыны, навывперадкі намагаліся паказаць сваю і **выкітальцонасць**, і адукаванасць (А. Наварыч) [3].

Калі адносна сказаў 1, 2 правамерна казаць пра прамое запазычанне з польскай мовы як слова, так і яго значэння ‘адукаваны’, адносна сказаў 3, 4, 6, 7 – пра новыя значэнні слова ‘лоўкі; прыгожы; узорны; незвычайны’, то ў сказах 5, 8 такой адназначнасці няма. У першым выпадку **выкітальцоны п’янюга** – гэта аксюмаран, розныя «прачытанні» характарыстыкі як ‘рафінаваны’ ці ‘адукаваны’ або ‘гламурны’ дазваляе жанр лімэрыка – вершыка пацешнага зместу. У другім выпадку назоўнік **выкітальцонасць** варта разглядаць не як семантычную кальку з польскага *wykształcenie* ‘адукацыя’ (чаго не дазвале зрабіць і размяшчэнне яго ў аднародным радзе *сваю і выкітальцонасць, і адукаванасць*), а як дэрыват ад **выкітальцоны** з абагульненым значэннем ‘узорны, эlegantны, выключны’. І тут нельга не пагадзіцца з думкаю С.М. Запрудскага адносна ўжывання слова **выкітальцоны**: «У любой мове ёсць патрэба не толькі на “сваямоўныя”, цалкам адаптаваныя і “перавараныя” словы, але і на словы з налётам экзатычнасці, выразна “несваямоўныя”. Яны могуць дадаваць маўленню “нечага такога”». І ў дадатак «нешта такое» з’яўляецца яшчэ і ў чытача.

Можна было б дапусціць, што неўласцівыя польскаму слову значэнні (як ‘прыгожы’, ‘узорны’ і пад.) узніклі якраз у беларускамоўным узусе, калі б не этымалагічныя дадзеныя. У польскую мову слова *kształt* прыйшло з нямецкай (*Gestalt* ‘фігура, форма’) [11, с. 278], вытворны ж прыметнік *kształtny* (узм. *kształtowny*) мае значэнне ‘foremny, dobrze ukształtowany, ładny; trafny, stosowny’ [10, с. 843] (‘складны, які мае правільную форму, добра сфармаваны, прыгожы; удалы, адпаведны’). У слоўніку блізказначных слоў польскай мовы прапануецца 118 сінонімаў лексеме *kształtny*, сярод якіх: *cudowny, ekscytujący, fascynujący, genialny, kunsztowy, ładny, nadzwyczajny, oczarujący, piękny, urodziwy* і інш. [12], што цалкам адпавядае значэнню слова **выкітальцоны** ў беларускай моўнай практыцы.

Неабходна адзначыць, што лексікаграфічна (у папяровай версіі) назоўнік **выкітальцонасць** якраз са значэннем ‘эlegantнасць, зграбнасць, вытанчанасць’ упершыню зафіксаваў аўтар «Вялікага слоўніка беларускай мовы» (2012) Ф.А. Піскуноў [7, с. 189]. Такім жа шляхам пайшлі і ўкладальнікі інтэрнэт-слоўнікаў беларускай мовы, перадусім перакладных беларуска-рускага і руска-беларускага, дзе слову **выкітальцоны** даюцца рускія аналагі *изящный, гламурный, эlegantный, утончённый, исключительный*, і, адпаведна, адным з варыянтаў іх перакладу на беларускую мову ёсць слова **выкітальцоны** [6]

Такім чынам, слова *выкшталцёны* (і вытворныя ад яго) у пераважнай колькасці беларускамоўных кантэкстаў мае значэнне не польскай лексемы *wykształcony* ‘адукаваны’, а значэнне ўжо ўстарэлага слова *kształtowny*, а цяперашняга *kształtny* ‘прыгожы’. У сучасным беларускамоўным узусе абодва значэнні супалі ў адным слове *выкшталцёны*, прычым, па колькасці ўжыванняў, першасным з іх становіцца ‘ўзорны, вонкава ідэальны, прыгожы’, а другім – ‘адукаваны, унутрана багаты’. Відавочна, што ў моўнай практыцы беларусаў семантычны дыяпазон запазычанай адзінкі *выкшталцёны* расшырыўся (праз сумяшчэнне значэнняў у адной лексеме).

Літаратура

1. Арцямёнак, Г.А. Беларуская-польскае лексічнае ўзаемадзеянне на сучасным этапе / Г.А. Арцямёнак // Беларуская мова : шляхі развіцця, кантакты, перспектывы : матэрыялы III Міжнароднага кангрэса беларусістаў. – Мінск : Бел. кнігазбор, 2001. – С. 145–149.
2. Арцямёнак, Г.А. Польскі граматычны ўплыў на сучасную беларускую літаратурную мову / Г.А. Арцямёнак // Беларуская-руская-польскае супастаўляльнае мовазнаўства, літаратуразнаўства, культуралогія : Acta Albaruthenica, Rossica, Polonica : зб. навук. Артыкулаў : [па матэрыялах навук. канф./ склад.: Г.М. Мезенка, С.У. Нікалаенка. – Віцебск : Выд-ва ВДУ, 2013. – С. 73-75.
3. БНк – Беларускі N-корпус [Электронны рэсурс]. – Рэжым доступу : <https://bnkorporus.info>. – Дата доступу : 01.01.2022.
4. Бабіч, Ю.М. Паланізмы ў сучасным беларускім медыядыскурсе / Ю.М. Бабіч // Беларуская-руская-польскае супастаўляльнае мовазнаўства, літаратуразнаўства, культуралогія : Acta Albaruthenica, Rossica, Polonica: зб. навук. артыкулаў: [па матэрыялах навук. канф. / склад.: Г.М. Мезенка, С.У. Нікалаенка. – Віцебск : Выд-ва ВДУ, 2013. – С. 76-78.
5. Беларуская-рускі тлумачальны слоўнік новых слоў і новых значэнняў слоў : [4200 слоў і выразаў / В.І. Уласевіч, Н.М. Даўгулевіч]. – Мінск : Аверсэв, 2013. – 251 с.
6. Белорусско-русский словарь и словарь белорусской латиницы. – Рэжым доступу : <https://classes.ru/all-byelorussian/dictionary-byelorussian-russian2-term-8731.htm>. – Дата доступу : 12.01.2022.
7. Піскуноў, Ф. Вялікі слоўнік беларускай мовы : арфаграфія, акцэнтацыя, парадыгматыка. – Мінск : Выдавец Зміцер Колас, 2012. – 1196 с.
8. Польска-беларускі слоўнік : звыш 40 000 слоў / Я.В. Волкава, В.Л. Авілава. – Мінск : БелЭн, 2004. – 880 с.
9. Слоўнік новых слоў беларускай мовы : [каля 4500 слоў і выразаў] / В.І. Уласевіч, Н.М. Даўгулевіч. – Мінск : ТетраСистемс, 2009. – 444 с.
10. Bańkowski, A. Etymologiczny słownik języka polskiego / A. Bańkowski. – Warszawa : Wyd-wo Naukowe PWN, 2000. – Т. 1. – 873 S.
11. Brückner, A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1989. – 805 S.
12. Słownik synonimów języka polskiego. – Рэжым доступу : <https://synonim.net>. – Дата доступу : 20.01.2022.
13. Wielki słownik wyrazów bliskoznacznych : [ponad 140000 haseł] / A. Latusek, P. Pilarski. – Kraków : Krakowskie Wyd-wo Naukowe, 2008. – 671 S.
14. Wikisłownik. – Рэжым доступу : <https://pl.wiktionary.org/wiki/wykształcony>. – Дата доступу : 12.01.2022.